

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2021, c. 7, s. 1: 825-854

Atâ b. Ebû Rebâh ve Hadis İlmindeki Yeri

Atâ Ibn Abu Rabâh and its Place in Hadîth Dıscipline

Hızır YAĞCI

Öğretim Görevlisi Dr., Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Lecturer Dr., Namık Kemal University, Faculty of Theology,

Department of Arabic Language and Literature

Tekirdağ / TURKEY

hiziryagci1t@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-3394-7797

DOI: 10.47424/tasavvur.886996

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 25 Şubat / February 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Mayıs / May 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Yağcı, Hızır. "Atâ b. Ebû Rebâh ve Hadis İlmindeki Yeri". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021): 825-854.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Tâbiîn neslinin genel olarak İslâmî ilimlerin teşekkülünde özelde ise hadis ilminin gelişimindeki katkısı bilinmektedir. Bu katkının niteliği konusunda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Böyle bir amacın bir parçası olmak bu çalışmanın da hedefleri arasındadır. Özellikle Abdullah b. Abbas'ın talebesi ve ondan sonra Mekke mektebinin en tanınmış hocası olan Atâ b. Ebû Rebâh'ın hadisçiliğine yönelik herhangi bir çalışma yapılmaması ayrı bir teşvik edici saik olmuştur. Erken dönem şahsiyetlerinden olan Atâ'nın hayatı ve ilmî kişiliğini incelerken başta şahsına ait fetva ve rivâyetler olmak üzere ilk dönemden itibaren kaynaklardan elde edilen bilgilerle birtakım sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Araştırma ve incelemeye değer, hareketli bir siyasî yaşam süren Atâ, erken dönemde ortaya çıkan fikrî ve toplumsal çalkantıların içinde yaşamıştır. Eğitimci kişiliği ile dikkat çeken Atâ, başta İbn Abbas olmak üzere sahâbeden aldığı ilmî mirasa kendi tecrübelerini katarak sonraki nesillere aktarmıştır. Mekke müftülüğü ve hac organizasyonlarında uzun yıllar fetva mercii olması edindiği önemli tecrübelerdendir. Sünnete bağlılığı ile maruf olmasının yanı sıra tâbiîn nesli arasında fetva ve ictihadlarıyla tanınanlar arasında yer almıştır. Münekkid bir hadis hafızı olan Atâ, hadiste mutlak otorite kabul edilmiştir. Hadiste ilk telfik yapanlardan biri olması, nakilde bulunduğu kaynakların çeşitliliğini ve rivâyetlerin birçok tarîkini bildiğini göstermektedir. Yazılı rivâyetlerde bulunmuş ve hadis yazımını teşvik etmiştir. Kullandığı bazı hadis kavramlarıyla hadis istilahlarının gelişimine katkı sağlamış ve mürsel rivâyetlerinin çokluğu ile dikkat çekmiştir.

Anahtar kelimeler: Hadis, Ebû Hanîfe, İbn Cüreyc, mürsel, telfik, ihtilât, tedlîs.

Abstract

The contribution of the generation of Tâbi'un in the formation of Islamic sciences in general and in the development of hadith in particular is known. Various studies have been done on the quality of this contribution. Being a part of such an aim is among the targets of this study as well. Not to conducted any work on the hadithism of especially Abdullah b. Abbas' student and after him Atâ ibn Abi Rabah who the most famous teacher of the Mecca school was another encouraging reason. While examining the life and scientific per-

sonality of Ata who was one of the early personalities, it has been tried to reach some results with the information obtained from the sources from the first period, especially the fatwa and rumors belonging to him. Atâ who was leading an observable, active political life, lived in the intellectual and social turmoil that emerged in the early period. Atâ who drawing attention with his educator personality, added his own experiences to the scientific heritage he received from the companions in the first instance Ibn Abbas, and had been passed it on to the next generations. Being a fatwa authority in Makkah mufti and pilgrimage organizations for many years is one of his important experiences. In addition to being well-known for his devotion to the Sunnah, he has been taken place between those known among the generation of Tâbî'un with his fatwa and ijtehad. Ata, who is a critical hadith reciter, is accepted as the absolute authority in the hadith. The fact that he was one of the first to make talfiq in the hadith shows that he knew the diversity of the sources he reported and the many tarikh of the narrations. He wrote narrations and encouraged writing of hadith. He contributed to the development of hadith terms with some of the hadith concepts he used and drew attention with the abundance of mursal hadiths.

Keywords: Hadith, Abu Hanifa, Ibn Jurayj, mursal, talfiq, ikhtilat, tadtis.

Giriş

Tâbiîn nesli, Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarına tanık olan ashâb-ı kirâmdan tevarüs ettikleri Resûlüllah'ın sünnetinin sonraki nesillere aktarılmasında önemli bir sorumluluk üstlenmiştir. Sahâbenin sahip olduğu Hz. Peygamber'e danışma, anlamadıklarını sorma ve onun uygulamalarını görme gibi imkânlarla sahip olmayan bu nesil, karşılaştıkları problemlere kendi başarılarına çözüm üretme konusunda çaba sarf eden ve gayretleri sonraki nesiller tarafından kayıt altına alınan önemli bir kuşak olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem âlimlerinin sünneti algılama biçimleri, sahâbenin söz ve uygulamaları karşısındaki tutumları, tedvin, tasnif ve ıstılahların oluşumundaki katkıları gayretli çalışmalara rağmen halen izaha muhtaç yönleri olduğu bilinmektedir. Hadis tarihi ve ilimleri açısından bu tabakanın önemini tatminkâr bir şekilde ortaya koyabilmek için bu dönemde yaşayan âlimler hakkında yapılacak müstakil çalışmaların artması, bu kuşak hakkında bütüncül bir bakışa ulaşma-

bilmenin zeminini oluşturabileceği gibi kişisel ve bölgesel farklılıkların belirlenmesi konusunda katkı yapacağı da muhtemeldir.

Bu sebeple bu çalışmada tâbiînin önemli şahsiyetlerinden biri olan Atâ b. Ebû Rebâh'ın hayatı ve ilmî kişiliğinin yanı sıra hadis ilmindeki yeri ele alınacaktır. Atâ'nın tefsir¹ ve fıkıh ilmindeki yeri² hakkında bazı çalışmalar yapılmışsa da hadisçiliği hakkında şimdiye kadar herhangi bir müstakil çalışma yapılmamasının bu makale için ziyade bir özendirici gerekçe olduğunu söylemek mümkündür.

1. Hayatı

Nûbe asıllı bir aileye mensup olan Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kureşî, el-Fihri, el-Mekkî, Yemen'in Cened³şehrinde dünyaya gelmiştir. Künyesi Ebû Muhammed'dir. Önceleri bir gözü kör iken sonradan tamamen göremez hale gelen Atâ; basık burunlu, felçli, topal,⁴ başının ön tarafında birkaç kılın dışında saçı olmayan simsiyah tenli birisiydi.⁵ Annesinin adı Bereke, babasının adı ise Eslem'dir. Doğum tarihi hakkında kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Kendisine dayandırılan bilgiler de dikkate alındığında muhtemelen 27/648 yılında dünyaya gelmiş ve küçük yaşta göç ettiği veya köle olarak götürüldüğü Mekke'de yetişmiştir. Ne zaman ve ne kadar olduğu bilinmese de bir

-
- 1 Abdülvâhid Bekr İbrahim Ahmed Âbid'in, *Atâ b. Ebî Rebâh ve cühûduhû fi't-tefsîr* adlı çalışmasının yanı sıra İsmail Cerrahoğlu'nun, *Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'tan rivâyet ettiği Garîbu'l-Kur'an'ı* adlı makalesi bu çalışmalar arasında sayılabilir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'*ndeki Atâ b. Ebû Rebâh maddesi de İsmail Cerrahoğlu tarafından kaleme alınmıştır.
 - 2 Abdullah Sacid Öksüz'ün hazırlamış olduğu *Atâ b. Ebî Rebâh ve fıkıh tarihindeki yeri* adlı bir yüksek lisans tezi ile Necm Abdullah İbrahim el-'İsâvî'nin *Fıkhu'l-İmâm Atâ b. Ebî Rebâh ve menhecuhû filh* ve Muhammed b. Abdülaziz el-Lüheydân'ın, *Fıkhu Atâ b. Ebî Rebâh fi'l-menâsik mukarreten beynehû ve beyne fikhî's-sahâbe ve't-tâbiîn ve ashâbi'l-mezâhib* adlı çalışmalarını Atâ'nın fıkıhçılığı ile ilgili yapılan başlıca çalışmalar arasında saymak mümkündür.
 - 3 Hz. Peygamber tarafından Yemen'e gönderildiğinde Muâz b. Cebel'in (öl. 17/638) ikamet ettiği yerdir. Bk. Muhammed Ebû Şehbe, *el-İsrâ'üliyyât ve'l-meozû'ât fi kütübi't-tefsîr* (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1988), 65.
 - 4 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* (et-Tabakâtu'l-kübrâ), thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990), 6/22.
 - 5 İbn Ebû Hayseme en-Nesâî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Salâh b. Fethî Hilâl (Kahire: el-Fârûku'l-hadîse li't-tbâa ve'n-neşr, 2006), 1/446.

müddet Medine’de kaldığı anlaşılan Atâ, tekrar Mekke’ye dönmüş ve vefat ettiği 115/733 yılına kadar orada yaşamıştır. Kaynaklarda Ubeydullah b. Ebû Rebâh adında bir kardeşi,⁶Ya’kûb ve Hallâd adlarında iki oğlu,⁷Abdullah b. Keysân ve Süvâr b. Hakem el-Horâsânî adlarında iki damadından bahsedilmektedir.⁸Ebû Muhammed künyesi ile tanınmasına rağmen kaynaklar Muhammed adında bir oğlundan bahsetmemektedir. Babasının zenbil/sepet ustası olduğu⁹ annesinin de muhtemelen bir cariye olduğu¹⁰ dikkate alınırsa ilmî geleneği olan bir aile ortamında yetişme fırsatı bulamadığı anlaşılmaktadır. Anne-babasının vefatlarından sonra onlar adına yaptığı iyilikler sebebiyle, ebeveyni hakkındaki hayırhah tutumu ile tanınan¹¹ve mütevazı bir yaşam süren Atâ, 115/733 yılında 85 yaşlarında iken Mekke’de vefat etmiştir.¹²

2. Yaşadığı Dönemdeki Mekke’de İlmî Durum

Hızır Peygamber’in ashâb-ı kirâma dini bilgiler öğrettiği Dârülerkam, İslâm’da ilmî faaliyetlerin başladığı ilk mekân olarak kabul edilse de ilk dönemlerde Mekke dâhil olmak üzere ilmî hareketler Medine’ye bağlı olarak gelişmiştir. Zira Resûlullah (s.a.v.) hicretten sonra vefat edinceye kadar Medine’de kalmış, onun yanında yetişmiş ashâb-ı kirâm’dan pek azı dışında Medine’yi terk eden olmamıştır. Özellikle hac ve ticaret gibi sebeplerle Mekke’de bir müddet ikamet eden sahâbîler buradaki ilmî hayatın temelini atmışlardır. Kısa bir müddet dışında ömrünü Mekke’de geçiren Atâ b. Ebû Rebâh’ın iki yüz sahâbiyi görme imkânı bulması daha çok bu sahâbîlerin hac ibadeti sebebiyle Mekke’ye gelmeleri sayesinde olmuştur. Hızır Peygamber’in, fetihten sonra Mekkeliler’e Kur’an ve dinî bilgiler öğretmek üzere görevlendirdiği Muâz b. Cebel (öl. 17/638)buradaki ilmî faaliyetleri hareketlendirmiş, Abdullah b.

6 İbn Ebû Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, (Beyrut: Dâru ihyâi türâsi'l-Arabî, 1952), 9/9.

7 İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/211; İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sîkât*, (Dekken: Dâ'iretü'l-ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1973), 7/ 640.

8 İbn Hibbân, *es-Sîkât*, 5/35; 6/422.

9 Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 20/76.

10 Abdullah Sacid Öksüz, *Atâ b. Ebû Rebâh ve Fıkıh Tarihindeki Yeri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 11.

11 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 6/22.

12 Şemsüddin, ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Heyet (Şuayb el-Arnaût başkanlığında), (b.y: Müessesetü'r-Risâle,1985), 5/87.

Abbas'ın (öl. 68/688) Mekke mektebini kurmasına zemin hazırlamıştır. Sonunda bu çabalar Mekke'nin, Medine'den sonra Hicaz bölgesinin ikinci ilim merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Abdullah b. Abbas'ın vefatından sonra onun yerini alan Atâ, Mekke'deki ilmî faaliyetleri yürütmüş ve halkın fetva mercii olmuştur. Hac ibadeti sayesinde ulemânın buluşma imkânı bulunduğu Mekke'de İslâm dünyasının her tarafından gelen âlimlerle görüşmüş¹³ burada yaşanan ilmî mirasın onlara aktarılmasına katkı sağlamıştır.

3. İlmî Yönü ve Eğitimci Kişiliği

Mescid-i Harâm'da ders veren tanınmış âlimlerden biri olması yönüyle şeyhülharem unvanıyla anılan Atâ, fıkıh, hadis ve tefsir alanında temayüz etmiş tâbiîn döneminin çok yönlü âlimlerinden biridir. 70 den fazla hac yapan Atâ, özellikle hac menâsiki konusunda döneminin en yetkin kişisi kabul edilmiştir. Hatta Emevî idaresi onu bu konuda tek fetva mercii tayin etmiştir. Doğrusu Atâ'nın kendisine danışılan bir otorite olduğuna dair örnekler çoktur.¹⁴ Bu alandaki yetkinliğini öncelikle Hz. Osman'ın hac emiri olarak tayin ettiği hocası Abdullah b. Abbas'dan tevarüs ettiğini söylemek mümkündür. Diğer hocası Câbir b. Abdullah'ın hac menâsikine yönelik bir sahifesinin bulunması da bu alandaki birikiminin sağlam kaynakları olduğunu göstermektedir.

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın (öl. 120/738) "Atâ, Tâvûs (öl. 106/725) ve Mücâhid ile (öl. 103/721) buluştum. Sizin çocuklarınız hatta çocuklarınızın çocukları onlardan daha bilgili idiler"¹⁵ şeklindeki sözlerini, akranların birbirleri hakkında çeşitli sâiklerle söyledikleri mâkul ve makbul görülmeyen sözler kabilinden kabul etmek gerekmektedir. Zira bu haberi nakleden Muğîre, bu ifadeleri başta Atâ olmak üzere adı geçen şahıslara haksızlık olarak değerlendirmiş, İbn Abdülber de (öl. 463/1071) Muğîre'nin yorumunu isabetli bulmuş ve Hammâd'ın ders halkasında en çok oturanlardan biri olan Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) bile Atâ'yı, Hammâd'dan daha üstün tuttuğunu ifa-

13 İbn Hibbân, *eş-Sikât*, 7/360-361.

14 Bk. Buhârî, "Hac", 34.

15 İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî*, thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri (Suudi Arabistan: Dâru İbnî'l-Cevzî, 1994), 2/1095.

de etmiştir.¹⁶ Ekonomik imkânı olmadığından hadis öğrenmek amacıyla Zührî'nin (öl. 124/742) yanına gidemediğini ifade eden Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Ma'mer'in (öl. 153/770) Zührî'den ve İbn Cüreyc'in (öl. 150/767) Atâ'dan rivâyetlerini kendisi için yeterli görmesi hadis ilminin sonraki nesillere aktarılmasında Atâ'nın rolünü ortaya koymaktadır.¹⁷ İmam Şâfiî de (öl. 204/820) Amr b. Dînâr (öl. 131/749), İbn Cüreyc ve Atâ b. Ebû Rebâh vasıtasıyla İbn Abbâs'ın ilmî mirasına ulaşma fırsatı bulmuş ve Mekkelilerin, Atâ'nın sözüne neredeyse muhalefet etmediklerini belirterek¹⁸ onun ilmî otoritesine dikkat çekmiştir. Hadis ve fıkıh ilmi yanında tefsire dair Atâ'dan gelen rivâyetler, ilk devir tefsir anlayışı hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.¹⁹ İbn Abbâs'ın tefsirle ilgili rivâyetlerini *Garîbü'l-Kur'ân* adlı bir eserde toplayan Atâ'nın²⁰ ayrıca kaynaklarda hacmi büyük bir hadis sahifesinden de bahsedilmektedir.²¹

Atâ, hayatını Mescid-i Harâm'da ibadet ve ilimle geçirmiş, akrabalarının desteği ve yöneticilerin hediyeleriyle geçimini sağlamıştır.²² Muallimü'l-küttâb (temel eğitim öğretmeni) olarak bilinen Atâ'nın, başta Ömer b. Abdülaziz (öl.101/720) olmak üzere yöneticilerin çocuklarına öğretmenlik yaparak bu hediyelerin hakkını verdiği söylenebilir. Namaz kılmak oruçtan daha kolay olduğu için çocuğa oruçtan önce namaz eğitimi verilmesini tavsiye ederek²³ eğitimde kolaydan zora ilkesini benimsediği görülmektedir. Bulunduğu mecliste hadis okumak isteyen bir kimsenin sözünü kesen bir arkadaşını uyarıp, üslubunun yanlış olduğunu hatırlatmasından ve kendisinden duyulan hadisleri yanında okuyanları bile hiç duymamış gibi dikkatle dinlemesinden

16 İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/1095.

17 Râmihürmüzî, *el-Muḥaddisü'l-fâşıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Ebû Hammâm Muhammed b. Ali es-Sûme'î el-Beyzânî (Riyad: en-Nâşiru'l-mütemeyyin, 2017), 224.

18 Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, (Beirut: Dârü'l-Marife, 1990), 7/294.

19 İsmail Lütfi Çakan, Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/76-79.

20 Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 83. Ayrıca bk. Abdullah b. Abbas, *Garîbu'l-Kur'an*, Süleymaniye Ktp., Âtîf Efendi Koleksiyonu, nr. 2815/8, vr. 102-107.

21 İbn Ebû Hâtîm er-Râzî, *el-Cerḥ ve't-ta'dîl*, 3/593.

22 Zehebî, *Siyer*, 5/84.

23 Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef fi'l-ḥadis*, (Kahire: Dârü't-ta'sîl, 2015), 4/5.

iyi bir eğitimci olduğu anlaşılmaktadır.²⁴ İlim/hadis öğrenmek için ders halkasına katılmak isteyenlere öncelikle Kur'an eğitimi ve temel dini bilgileri öğrenmelerini şart koşarak²⁵ bir seviye tespiti yapmasını da eğitimci kişiliğinin bir tezahürü olarak görmek mümkündür. Ölçme değerlendirme görevini yardımcılarında biri olan Abdullah b. 'Ubeyd b. 'Umeyr'in (öl. 113/732) üstlenmesi,²⁶ eğitim-öğretim faaliyetlerini bir ekiple yürüttüğünü hatırlatmaktadır. Atâ'nın ders halkasında eğitim metodu olarak daha ziyade isticvâb/soru-cevap metodunun benimsendiği anlaşılmaktadır.²⁷Kendisine sorulan sorulara bazen soru ile karşılık vererek muhatabını tatmin edecek bir ikna üslubu kullanmış²⁸ bazen de verdiği cevaplarla hadisin maksadını açıklamıştır.²⁹Fasih konuşması,³⁰Mekke müftülüğü yaptığı sırada takdir toplayan fetva üslubu³¹ ve meselelere müsâmahakâr yaklaşımı,³²eğitim-öğretim ve irşad faaliyetlerinde haklı bir övgü kazanmasına vesile olmuştur.

4. Hocaları

Sahâbeden 200 kadar kişiye yetişen³³ ve birçoğundan hadis rivâyet eden Atâ b. Ebû Rebâh'ın, aralarında hoca-talebe ilişkisi kurulabilecek iki hocasından söz etmek mümkündür. Bunlardan biri Abdullah b. Abbas diğeri ise Câbir b. Abdullah'tır. Hz. Peygamber'in amcasının oğlu olan Abdullah, rivâyet ettiği 1660 hadis ile ashâb-ı kirâm içinden en çok hadis rivâyet edenler arasında yer almıştır. Mekke tefsir ve fıkıh mektebinin kurucusu kabul edilen İbn Abbas, Atâ'nın en önde gelen hocasıdır. Atâ, İbn Abbas'ın ders halkasından daha saygın bir ders halkası görmediğini; Kur'an ilimleri ile meşgul olan-

24 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 6/21; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahîlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmud et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-maârif, ts.), 1/200.

25 Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1981), 2/155.

26 Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/155.

27 Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 1/259; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001), 5/247; 29/509; 36/129.

28 Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 7/59.

29 Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 9/75.

30 İbn Ebû Hayseme *et-Târîhu'l-kebir*, 1/446.

31 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 6/21.

32 Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 1/259.

33 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/451.

lar, fakihler, şairler ve nahivciler gibi birçok ilim dalına mensup kişilerin bu mecliste yer aldığını ifade etmiştir.³⁴Atâ ile birlikte Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713), Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]), Mücâhid (öl. 103/721), İkrime (öl. 105/723) ve Tâvûs b. Keysân (öl. 106/725) bu meclisin en gözde öğrencileri olmuş ve İbn Abbas'ın metodunu takip etmişlerdir. Hocasının ilmî derinliğini ifade etmek için zaman zaman *حَدَّثَنِي الْبَحْرُ* /Bana Derya bildirdi³⁵şeklinde ondan nakillerde bulunan Atâ, vefatından sonra onun yerini almıştır. Diğer hocası Câbir b. Abdullah, hicretten 16 yıl önce Medine'de dünyaya gelmiş ve ömrünün çoğunu burada geçirmiştir. Çeşitli sebeplerle Mısır, Şam ve Kûfe'ye gittiği anlaşılan Câbir (r.a.), ne kadar olduğu tam bilinmese de Mekke'de bir müddet kaldığı anlaşılmaktadır. Öğrencilerinden Ebû Süfyân Talha b. Nâfi', Mekke'de Câbir'e (r.a.) altı ay kadar komşuluk ettiğinden bahsetmektedir.³⁶ Bu durum, onun Mekke'ye sadece hac vesilesi ile değil, daha uzun süreli ikamet ederek eğitim-öğretim faaliyetlerine katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Atâ'nın ifadelerinden, aralarında Ebü'z-Zübeyr'in (öl. 126/744) de bulunduğu bir grupla birlikte Câbir'den (r.a.) hadis öğrendikleri anlaşılmaktadır.³⁷Abdullah b. Abbas kadar olmasa da Câbir'in (r.a.) ilim halkasından nasiplenen Atâ, ondan 150' den fazla hadis rivâyet etmiştir.

5. Talebeleri

Abdullah b. Abbas'ın halefi olan ve ondan sonra Mescid-i Harâm'da ders halkası kuran Atâ'dan hadis rivâyet eden ve ilim tahsilinde bulunan çok sayıda muhaddis ve fakih vardır. Başta İbn Cüreyc olmak üzere birçok öğrencisinden bahsetmek mümkündür. İbn Cüreyc'in ifadesine göre Arap şiiri ve nesep konularıyla ilgilenirken, Atâ b. Ebû Rebâh'tan faydalanmasına yönelik aldığı bir tavsiye üzerine onun ders halkasına katılmış ve yaklaşık 18 yıl Atâ'nın öğrencisi olmuştur. Bu sebeple Atâ'yı ondan daha iyi bilen ve tanıyan

34 Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/512.

35 İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, thk. Nûreddin İtr (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1986), 243; Sehâvî, Şemseddîn, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2003), 3/259.

36 Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *et-Târîhu'l-kebîr*, (Haydarâbâd: Dârü'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1942), 4/346.

37 Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdırrahmân, *es-Sünen*, thk. Fevz Ahmed Zümerli-Halid es-Sebî'el-Alemi (Beyrut: Dârü'l-kitâbî'l-Arabî,1987), "Mukaddime", 51 (1/157).

olmadığı ifade edilmiştir.³⁸Buhârî'nin muallâk olarak naklettiği birçok rivâyeti Abdürrezzâk (öl. 211/827)³⁹ ve İbn Ebû Şeybe (öl. 235/849),⁴⁰ İbn Cüreyc vasiyatıyla Atâ'dan mevsul olarak nakletmiştir. Hadis alanında eser veren ilk altı kişiden biri kabul edilen Amr b. Dînâr (öl. 126/744 [?]), Atâ'nın ders halkasında yer alanlardan biridir. Atâ'nın vefatından sonra Mekke'de fetva mercii olmuştur. ⁴¹Amr b. Dînâr'dan sonra Mekke'de fetva makamına geçen Abdullah b. Ebû Necîh'de (öl. 132/750), Atâ b. Ebû Rebâh'ın öğrencilerindedir. Künyesi Ebû Yesâr'dır ve fasîh konuşmasıyla tanınmıştır. İbn Ebû Necîh, çok hadis rivâyet eden birisidir.⁴²Atâ'ya halef olan öğrencilerinden bir diğeri Kays b. Sa'd'dır. (öl. 119/737) Künyesi Ebû Ubeydullah'tır. Atâ'dan sonra fazla yaşamadığı anlaşılan Kays, az hadis rivâyet etmiştir.⁴³

Atâ'nın önde gelen bu öğrencilerinin dışında "Şamlı gençlerin efendisi" diyerek övdüğü ve güzel soru sorma yeteneğini takdir ettiği Süleyman b. Mûsâ el-Eşdak (öl. 119/737),⁴⁴ "Kûfe gençlerinin efendisi" şeklinde iltifatta bulunduğu Haccâc b. Ertât (öl. 145/762) ve Leys b. Sa'd (öl. 175/791) gibi daha çok hac mevsiminde uzak bölgelerden gelerek onun ilim halkasına katılan çok sayıda muhaddis ve fakih vardır. Ebû Hanîfe bunların en meşhurdur. Babasıyla birlikte on altı yaşında hacca gittiğinde orada Atâ ile tanışıp ondan hadis dinlediği rivâyet edilmiştir. İnsanlar sıkışık bir şekilde Atâ'nın ders halkasında otururken, Ebû Hanîfe derse iştirak ettiğinde ona yer açarak taltif etmesi⁴⁵ daha ileri yaşlarda da Atâ'nın ders halkasına katıldığını düşündürmektedir.

38 Zehebî, *Siyer*, 6/327, 331.

39 Buhârî, "Gusûl", 24; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 1/406.

40 Buhârî, "Vudû'", 34; İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir, *el-Muşannef fi'l-ehâdis ve'l-âşâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 1/43.

41 Fâkihi, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihi, *Ah̄bâru Mekke*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş (Beirut: Dâru Hıdr, 1994), 2/332; Mustafa Uzunpostalcı, "Amr b. Dînâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/83.

42 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 5/482-483; Zehebî, *Siyer*, 6/125.

43 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 6/31.

44 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 7/456-457; Zehebî, *Siyer*, 5/433-435.

45 Saymeri, Hüseyin b. Ali, *Ah̄bâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih*, (Beirut: Alemü'l-kütüb, 1985), 89.

6. Siyasî Kişiliği ve Fırkalarla İlişkisi

Atâ'nın çocukluk dönemi dışındaki hayatı, Mekke'de Abdullah b. Zübeyr'i desteklediği dönem hariç Emevî idaresinde geçmiştir. Bu dönem ulemâ için huzurlu bir dönem sayılamaz. Zira âlimler düşüncelerini özgürce ifade etmek şöyle dursun; idarenin gözetimi ve baskısı altında zor günler geçirmişlerdir. Atâ ile aynı dönemde yaşayan Saîd b. Cübeyr'in (öl. 94/713 [?]) yaşadığı bir hadise, ilim adamlarının bu dönemde yaşadığı baskıyı anlatan örneklerden biridir. Bir mecliste otururken zekâtı kime verelim diye soran birisine Saîd b. Cübeyr, yönetimin tayin ettiği valilere vermesini önermiştir. Meclisten kalkınca soruyu soran kişi onu takip edip idarecilerin aldıkları zekâtları harcanması gereken yerlerde harcamadıklarını söyleyince Saîd b. Cübeyr, zekâtını Allah'ın emrettiği yere harcamasını, çünkü sorusunu insanların ortasında sorduğu için kendisine doğruyu söyleyemediğini ifade etmiştir.⁴⁶ Atâ'nın anlattığına göre Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik, akşam oluncaya kadar cuma namazını ertelerdi. Bu sebeple bir cuma günü camiye gidince oturmadan önce öğle namazını, daha sonra da oturduğu yerde ima ile ikindi namazını kıldığını bu sırada Velîd'in hutbe okuduğunu ifade etmiştir.⁴⁷ İbn Hacer, Atâ'nın ölüm korkusuyla namazını ima ile kıldığını eklemiştir.⁴⁸

Bu dönemde İslâm beldelerinde ilmî faaliyetler daha çok Atâ gibi mevâlî tarafından yürütülmekte idi. Mevâlî genel olarak idareden hoşnut değildi. Ancak ulemânın Emevî idaresine olan muhalefeti, özellikle de Hicaz'da sadece yönetimin icraatlarından kaynaklanmıyordu. Onlar, devletin kuruluş şekli ve felsefesine de karşı idiler.⁴⁹ Döneminde meydana gelen olaylar karşısında Atâ'nın da siyasî tercihleri olmuş ve bunun sonuçlarıyla da karşılaşmıştır. Kerbelâ fâciasından sonra Yezîd'e karşı muhalefetin lideri haline gelen Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692), Yezîd'in ölümüyle halifeliğini ilan etmiş, İslâm dünyasının bir bölümünde yaklaşık on yıl yönetimini sürdürmüştü. Haccâc'ın Mekke muhasarasında Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer alan Atâ, bu savaş-

46 Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellam, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Halîl Muhammed Harrâs (Beyrut: Dârü'l-fikr, t.y), 684. Ayrıca bk. Varsa örnekler dipnot olarak düşelim.

47 Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 2/403-404.

48 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, thk. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz (Beyrut: Dârü'l-hadis, 1998), 2/18.

49 Mustafa Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 43.

ta kolunu kaybetmiş,⁵⁰ daha sonra mevâlînin ve Emevî idaresinden memnun olmayan kitlelerin desteğini alarak yönetime karşı ayaklanan İbnü'l-Eş'as'ı (öl. 85/704) desteklemiştir. İsyancılar yenilince Atâ b. Ebû Rebâh tutuklanmış ancak Haccâc tarafından affedilmiş⁵¹ve nihayetinde Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'a (öl. 86/705) biat etmiştir.

Atâ, hicri birinci asırda Hâricilik, Şîlik, Mürcîlik ve Cehmîlik gibi fırkaların ortaya çıktığı bir dönemde yaşamıştır. Atâ ile Ebû Hanîfe arasında geçen aşağıdaki karşılıklı konuşma bu dönemin en temel tartışma konularının kader ve büyük günah meselesi olduğunu ortaya koyarken, Atâ ile Ebû Hanîfe'nin bu konulara yaklaşımlarının aynı olduğunu da göstermektedir. Ebû Hanîfe şöyle anlatıyor:

“Mekke'de Atâ b. Ebû Rebâh'la karşılaştım. Ona bir soru sordum. Bana 'nerelisin' dedi. Ben de 'Kûfeliyim' dedim. 'Şu dinlerini parçalayıp gruplara bölünen bölgeden mi?' dedi. Ben de evet, dedim. 'Peki, sen hangi gruptansın' dedi. 'Selefe sövmeyen, kadere iman eden, günahı sebebiyle kimseyi küfürle itham etmeyen gruptanım' dedim. Atâ, 'anladım, öyle devam et' dedi.”⁵² Atâ, dönemindeki bid'at fırkalarına karşı çıkmış ve fikirleri ile mücadele etmiş⁵³ ancak onlara karşı şiddet kullanmayı doğru bulmamıştır.⁵⁴

7. İtikâdî ve Fıkhî Görüşleri

Yöneticilerle olan münasebeti, sosyal olaylara olan duyarlılığı ve hac ibadetinin Mekke'yi bir buluşma merkezi haline getirmesi gibi sebepler Atâ'nın İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde meydana gelen fikir hareketlerinden haberdar olmasını sağlamıştır. İslâm dünyasında meydana gelen bu yeni düşüncelere karşı sessiz kalmayan Atâ, doğrudan veya dolaylı çeşitli vesilelerle insanlara kendi düşüncelerini telkin etmeye çalışmıştır. Ma'kil b. Ubeydullah

50 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât v. dğr. (Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2013), 11/38.

51 Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, 121.

52 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2002), 15/444.

53 Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 52.

54 Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, (Beyrut: Dârü'l-kitabü'l-Arabî, 1989), 3/312.

el-Cezerî (öl. 166/783) Atâ'ya, imanın artıp eksildiğini iddia edenler hakkındaki düşüncelerini sorunca o, "Hidayete erenlere gelince, Allah onların hidayetini artırır. Onların Allah'a karşı gelmekten sakınmalarını sağlar"⁵⁵ ayetini okuduktan sonra peki, bu ayetteki Allah'ın artırdığı hidayet nedir? şeklinde bir soruyla cevap vererek⁵⁶ imanın artıp eksileceğini savunmuştur. Sonra namaz ve zekâtın imanın bir parçası olmadığından söz edenler hatırlatılınca, "Hâlbuki onlara, ancak dini Allah'a has kılarak, hakka yönelen kimseler olarak O'na kulluk etmeleri, namazı kılmaları ve zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte bu dosdoğru dindir"⁵⁷ ayetini okumak suretiyle karşılık vermesiyle amelin imandan bir cüz olduğu görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. Hayır ve şerriyle, tatlısıyla ve acısıyla kaderin Allah'tan olduğunu savunan Atâ'nın⁵⁸ itikâdi konularda selefin çizgisinden ayrılmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen büyük günah işleyenleri küfürle itham etmediği için Mürcî olduğunu iddia edenler olmuşsa da⁵⁹ iman konusundaki temel düşünceleri bu iddiayı doğrulamamaktadır.

Mekke'nin fıkıh otoritesi kabul edilen hocası İbn Abbas'tan sonra onun yerini alan Atâ'nın fetva kaynakları; Kur'an, sünnet, sahabe kavli ve çağdaşlarının görüşleri olmuştur.⁶⁰ Özellikle Abdullah b. Abbas ve Câbir b. Abdullah'tan elde ettiği teorik ve pratik mirasın yanında Emevîlerin hac organizasyonunda kendisini tek fetva yetkilisi olarak görevlendirmesi ve yetmişten fazla hac yapma fırsatı bularak yaşadığı tecrübe, onun problem çözme yeteneğini geliştirdiğini söylemek mümkündür. Mekke müftüsü olduğu dönemde kendisine her konuda danışılması münasebetiyle kaynaklarda hemen her konuda fetvasını görmek mümkündür.

8. Hadis İlmindeki Yeri

Kesîrû'l-hadîs/çok hadis rivâyet eden⁶¹ ve münekkîd muhaddislerden sayılan Atâ, hadiste mutlak otorite kabul edilen⁶² bir hadis hafızıdır.⁶³Kütüb-i

55 Muhammed, 47/17.

56 Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/314.

57 Beyyine, 98/5.

58 Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/312.

59 İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih, *Târîhu's-sikât* (yy.: Dârü'l-bâz, 1984), 309.

60 Fatma Kızıl, *Müşterek râvi teorisi ve tenkidi*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 180.

61 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/20.

62 Şemsüleimme, Serahsî, *el-Mebsût*, (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1993), 14/92.

sitte'nin tamamında ve diğer muteber hadis kitaplarında çokça rivâyeti bulunan Atâ, müksirûnun hepsinden rivâyette bulunmuş, ilmî birikimi sebebiyle Abdullah b. Abbas (öl. 68/688) ve Abdullah b. Ömer'in (öl. 73/693) övgüsünü kazanmıştır.⁶⁴Ebû Hanîfe, Atâ'dan daha üstününü görmediğini ifade etmek suretiyle onu övmüş ve ta'dil etmiştir.⁶⁵Ali b. Medînî (öl. 234/849), ömrünün sonlarında ihtilâta uğradığını haber verirken,⁶⁶ Kays b. Sa'd'ın, *انه نسي أو تغير* /o, unuttu veya ihtilât etti/hafızası bozuldu, diyerek Atâ'nın hadis meclisini terk ettiği,⁶⁷ İbn Cüreyc'in de aynı gerekçe ile son dönemlerinde Atâ'dan hadis rivâyet etmeyi bıraktığı anlaşılmaktadır.⁶⁸ Câbir b. Abdullah'tan naklettiği bir rivâyette, "Biz Minâ'da üç günden fazla kurbanlarımızın etlerinden yemedik. Sonra Allah Resûlü bize ruhsat verip 'Yiyiniz ve azık yapınız' buyurdu. Bunun üzerine biz de yedik ve azık ettik"⁶⁹deyince bu rivâyeti Atâ'dan nakleden İbn Cüreyc ona, Câbir 'Kurban etlerini Medine'ye gelinceye kadar azık edindirdik, dedi mi?' diye sormuş, Atâ'nın cevabı Buhârî de 'Hayır',⁷⁰ Müslim de ise 'Evet'⁷¹ şeklinde yer almıştır. Bu olay, önce unuttu ve 'Hayır' dedi, hatırlayanca 'Evet' dedi, şeklinde yorumlanmıştır.⁷²Atâ'nın zabtına zarar verecek nitelikte bir durum olmayan bu hadise dışında ihtilâta uğradığına örnek olabilecek başka bir rivâyete kaynaklarda rastlanmamıştır. Yazılı rivâyete önem vermesi ve ahir ömründe gözlerini kaybetmesi ihtilâta uğramasını mümkün kılacak emareler olarak görünse de ihtilâta uğrayan râvileri muhtevî eserlerde Atâ'nın muhtelit râviler arasında yer almadığı görülmektedir. İbn Cüreyc ve Kays b. Sa'd'ın, son döneminde ondan rivâyeti terk etmeleri, Atâ'nın sikalığı-

63 O dönemde kullanılan hafız kavramı için bk. Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 120.

64 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998), 1/76.

65 Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, thk. Subhî es-Sâmerrâi v.dğr., (Beyrut: Mektebetü'n-nahda'l-Arabiyye, 1989), 388.

66 Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/153.

67 Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 3/364-365.

68 İbn Hacer, *el-Askalânî, Tehzîbü't-Tehzîb*, (Hindistan: Matbaâtü dâireti'l-maârifî'n-Nizâmiyye, 1908), 7/203.

69 Buhârî, "Hac", 134.

70 Buhârî, "Hac", 134.

71 Müslim, "Eđâhî", 30.

72 Kastallânî, Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sârî*, (Mısır: el-Matbaatü'l-kübâ el-Emîriyye, 1905), 3/229.

na gölge düşürecek bir durum değildir. Ancak bu durum, İbn Cüreyc ve Kays'ın Atâ'dan rivâyetlerini başkalarının rivâyetlerinden daha değerli kıldığı sonucuna ulaştırabilir.

Kādî İyâz'ın (öl. 544/1149) naklettiğine göre, İmam Mâlik'e Atâ'dan hadis nakletmeme sebebi sorulmuş, o da aslında hadis rivâyet etmek istediğini bu sebeple gözlemde bulunmak amacıyla onu takip ettiğini, Resûlullah'ın minberine geldiğinde minberin örtüsünü ve en alt basamağını avam gibi bereket vesilesi amacıyla meshettiğini görünce ondan hadis nakletmekten vazgeçtiğini ifade etmiştir. Minberin bu bölümleri Emevîler'in ilavesi olduğu için, Resûlullah'ın minberi ile Ümeyyeoğullarının yaptığı eklemeleri ayırt edemeyip avam gibi davrandığı gerekçesiyle İmam Mâlik, kendisinden hadis rivâyet etmekten vazgeçtiğini söylemiştir.⁷³Kādî İyâz'dan önceki kaynaklarda böyle bir bilgiye ulaşamadığımız gibi ondan sonraki kaynaklarda da bu bilginin itibar görmediği anlaşılmaktadır. Mâlik, *el-Muvaţta*'nda Atâ'dan doğrudan rivâyette bulunmamış ancak araçlar vasıtasıyla rivâyette bulunmuştur.⁷⁴

Ahmed b. Hanbel, Atâ'nın tedlîs yaptığından söz etse de Esrem et-Tâî (öl. 261/875) aracılığı ile ondan bu bilgiyi nakleden İbn Hacer,⁷⁵*Ta'rifü ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevşûfîne bi't-tedlîs (Tabakâtü'l-müvellisîn)* adlı eserinde Atâ'yı nadiren tedlîs yapanlar arasında bile saymamıştır. Müdellis râvilerle ilgili yazılan başka kaynaklarda da Atâ tedlîs yapan râviler arasında zikredilmemiştir. Ancak Atâ, vicâde yoluyla alınan rivâyetleri naklederken *وحدثنا* sîgasının kullanımında bir beis görmemiştir. Bu durumu tedlîs sayanlar olduğu için Atâ'nın bu nedenle tedlîsle itham edilmiş olabileceği düşünülebilir.

Atâ'nın hadiste ilk telfik yapanlardan biri olduğundan bahsedilmektedir.⁷⁶ Her ne kadar adalet ve zabt yönünden sikalığı tereddütlü olan râvilerin telfike başvurması tetkik edilmesi gereken bir durum olsa da Atâ gibi hadiste otorite kabul edilen münekkit muhaddislerin, rivâyetleri mukayeseli biçimde

73 Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, thk. İbn Tâvî et-Tancî vd. (Mağrib: Matbaatü'l-Fudâle-el-Muhammediyye, 1965-1983), 1/138.

74 *el-Muvaţta*, "Hac", 5, 155; "Nüzûr", 5.

75 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/182.

76 Bünyamin Erul, "Telfik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/400.

değerlendirme imkânına sahip olmaları bakımından avantajlı bir durum olarak görülmelidir. Çünkü telifik, bir muhaddisin hadis aldığı kaynakların çeşitliliğini ve rivâyetlerin birçok tarîkini bildiği anlamına gelmektedir.

Ömrünün sonlarında sarf ettiği “Arapça’yı en iyi bilen olmayı isterdim” şeklindeki bir ifadeden dolayı Arapça’yı iyi bilmediği şeklinde bir tenkide uğramakla birlikte⁷⁷ bu sözü hangi bağlamda söylediğine dair kaynaklarda bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Joseph Schacht (1902/1969), Atâ’yı hadis uydurduklarını iddia ettiği müşterek râviler arasında saymıştır. Abdürrezzâk’ın *Musannef*ini inceleyen Motzki ise Abdürrezzâk→İbn Cüreyc→Atâ b. Ebû Rebâh→İbn Abbas isna-dındaki râvilerin her birinin hocalarının ismini verme konusunda dürüst davrandığını ifade etmiştir. Ancak buna rağmen rivâyet ettiği metinlerin sahte olabileceğine dikkat çeken Motzki, kendisinden önceki oryantalistlerden farklı yönleri olsa da selefleriyle aynı doğrusal çizgide yer alarak Atâ’yı itham edenler arasında yer almıştır.⁷⁸

Hâkim’in ifadesine göre mürsel hadisler Mekkeliler arasında Atâ b. Ebû Rebâh tarafından yayılmıştır.⁷⁹Aşağıdaki rivâyet Atâ’nın zayıf kabul edilen mürsellerinden biridir.

حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ شُجَاعٍ، حَدَّثَنِي أَبِي، حَدَّثَنِي زَيْدُ بْنُ حَيْثَمَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جُحَادَةَ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي رَبَاحٍ، قَالَ: بَلَغَنِي أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ قَرَأَ يَسَ فِي صَدْرِ النَّهَارِ، فَضِيَتْ حَوَائِجُهُ»

“Kim gündüzün başlangıcında Yâsin okursa ihtiyaçları giderilir”⁸⁰

Atâ’nın yaşadığı dönemde irsâlin kullanımı yaygın olmakla birlikte herkesten rivâyet ettiği gerekçesiyle onun mürsel rivâyetleri tenkit

77 İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk.Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1995), 40/403; Zehebi, *Siyer*, 5/87.

78 Kızıl, *Müşterek râvi teorisi ve tenkidi*, 43, 157.

79 Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed b.Fâris es-Selûm (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 2010), 175.

80 Dârimî, “Fezâilü'l-Kur'an”, 21.

tir.⁸¹ Ancak mürsel rivâyetleri nakledenler, bu rivâyetlerin müsned senedlerine sahip iken, unutmaya veya başka bir maksatla irsâl yapmış olabileceklerinden irsâl, cerh ve tekzîb sebebi sayılmamıştır.⁸² Atâ'ya sorulan bir soruya cevap verdikten sonra, isnadı sorulunca, "Ümmetin icma ettiği şey bize göre isnaddan daha güçlüdür"⁸³ şeklinde karşılık vermesi, ümmetin icma ettiği bir uygulamayı sünnete uygunluk bakımından isnaddan daha güçlü bir kriter olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu örnek isnadın sorgulanmaya başladığını gösterse de henüz yerleşik bir kullanıma dönüşmediğini hatırlatmaktadır. Çünkü Atâ'ya bu hadis mi yoksa rey mi? diye çokça sorulmuş, hadis diye karşılık verdiği zaman senedi sorulmamıştır. Atâ'nın bu sorulara bazen işittiğimize göre⁸⁴ veya sadece ilimdir/hadistir⁸⁵ şeklinde cevap vermesi, isnadlarını zikretmediği hadislerin fetvalarına kaynaklık ettiğini göstermekte, fakat fetva verirken senedi zikretmeye ihtiyaç duymadığı anlaşılmaktadır. Tâbiînin tamamının mürsel rivâyetlerin kabulüne dair icma ettikleri ve bu durumun hicri üçüncü asrın başlarına kadar devam ettiği⁸⁶ dikkate alındığında bu dönemde irsâl'in yadırganmadığı doğrulanmaktadır. Çünkü Atâ'nın çağdaşı olan İbn Sîrîn'nin (öl. 110/729) "Bu ilim/hadis dindir, dininizi kimden aldığınıza dikkat edin"⁸⁷ ifadeleri bu dönemde tenkit faaliyetlerinin daha ziyade râvi odaklı yürütüldüğünü hatırlatmaktadır.

81 Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Süülâtü Ebî 'Ubeyd el-Âcurrî li Ebî Dâvûd*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (y.y: el-Fârûku'l-hadise, 2010), 62. Atâ b. Ebû Rebâh, Başta Hz. Ebû Bekir ve Osman olmak üzere sahâbeden birçok kişiden mürsel rivayette bulunmuştur. Bk. İbn Ebû Hâtîm, *el-Merâsîl*, thk. Şükrullah b. Nimetullah el-Kucânî (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1977), 155; İbnü'l-İrâkî, *Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahim b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî, Tuḥfetü't-taḥşîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl*, thk. Abdullah Nevvâre (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, ts.), 228-229.

82 Hatîb, *el-Kifâye*, 2/222.

83 Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/314.

84 Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 1/428.

85 Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 4/457.

86 İbn Abdülber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaḍḍa' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî-Muhammed Abdülkebir el-Bekrî (Mağrib: Vizâretü umûmi'l-evkâf ve's-suûnî'l-İslâmiyye, 1967), 1/4.

87 İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 5/334.

8. 1. Sünnet/Hadis anlayışı

Atâ, “Allah’a ve Resûlüne itaat edin”⁸⁸ ayetindeki Allah’a itaat etmeyi, onun kitabına uymak, Resûl’e itaat etmeyi ise onun sünnetine uymak şeklinde yorumlayarak⁸⁹ sünnetin bağlayıcılığına dikkat çekmiştir. Resûlüllah’ın zorunluluk gereği yaptığı bir uygulamanın terk edilmesini bile sünnetten yüz çevirme şeklinde değerlendirmiştir. Öğrencilerinden İbn Cüreyc onun şöyle dediğini nakletmiştir. “İmam hastalanınca ve oturmadan namaz kıldıramayacaksa namaz kıldırarak için başkasını görevlendirmesi bana daha uygun gelir. Şayet imam oturarak namaz kılsa bu sünnettir. İbn Cüreyc “Oturarak namaz kıldırmanın arkasında namaz kılayım mı yoksa onu terk mi edeyim?” diye sorunca ‘Onunla birlikte kıl. Resûlüllah’ın sünnetinden yüz mü çevireceksin? Ancak ben (ayakta namaz kıldıramayacak kişilerin) başkasını imamlığa geçirmelerini tercih ederim’ cevabını vermiştir.”⁹⁰ İmam Şâfiî tarafından tâbiîn nesli içerisinde hadise en çok tabi olan kişi olarak nitelendirilmesi, sünnete olan bağlılığını ifade etmektedir. Nitekim şahsi görüşü doğrultusunda fetva verdiği bir konuda daha sonra sünnetten bir bilgiye ulaşınca hemen sünnetin hükmü ile amel etmiş, fetvasından dönmüştür.⁹¹ Zekât nisabında altının ağırlığına değil kıymetine itibar etmesi de sahih sünnete olan bağlılığına örnek verilebilir. Zira Atâ’ya göre iki yüz dirhem gümüş değerinde olan altın, ağırlık olarak yirmi miskalden az da olsa zekâta tabi olur. Burada gümüş nisabı ile ilgili hadisleri sıhhat açısından daha sağlam gördüğünden, altının nisabını gümüşe kıyasla tespit ettiği anlaşılmaktadır.⁹² Ancak Atâ’yı sadece bir hadis nakilcisi olarak görmek ve nasların zâhirine göre hüküm vermekle yetindiğini düşünmek doğru değildir. Sorulan bir soruya “Bilmiyorum” şeklinde cevap verdikten sonra kendi düşüncesi sorulunca “Görüşümün yeryüzünde din edinilmesinden dolayı Allah’tan hayâ ederim”⁹³ şeklinde karşılık vermesini nasların dışında ictihadî bir yol benimsememesine değil; bilgi sahibi olmadığı bir konu-

88 en-Nisâ, 4/59.

89 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 2000), 1/130; İbn Abdülber, *Câmi' u beyânî'l- 'ilm*, 1/767.

90 Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 2/459.

91 İbn Kudâme, Muvaffakuddin, *el-Muğnî*, (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1968), 3/275.

92 Aynî, Bedreddin, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru ihyâ-i't-türâsî'l-Arabî, ts.), 8/254.

93 Dârimî, *es-Sünen*, “Mukaddime”, 16.

da hüküm vermeme şeklindeki ulemânın genel tutumuna uygun bir tavır olarak görmek daha isabetli olmalıdır. Öğrencisi İbn Cüreyc, Atâ bir şey söylediğinde söylediği ilim/hadis mi yoksa kendi görüşü mü olduğunu ona sorar, o da ilim ya da kendine ait bir görüş olduğunu söylerdi. Çokça tekerrür ettiği anlaşılan bu durum⁹⁴ onun naklettiği hadislerin yanı sıra şahsî görüşlerini ifade etmekten çekinmediği anlamına gelmektedir. Ebû Hanîfe'nin Atâ'yı, tâbiîn içinde ictihadlarıyla tanınan kişiler arasında sayması,⁹⁵ zaman zaman hocası Abdullah b. Abbas'ın görüşlerini isabetli bulmayıp ona muhalefet etmesi bunu göstermektedir.⁹⁶ Namazların cem' edilmesi ve çoraplar üzerine mesh gibi daha birçok meselede nasların zâhirlerinden hareketle yorumlar yaptığı gibi illet ve makâsıd/maslahat eksenli yorumları da vardır. Meselâ, şehirlinin, köylünün malını satmasını yasaklayan rivâyetleri⁹⁷ dikkate alan âlimler, genel olarak bu satışı doğru bulmazken Mücâhid ve Atâ, Hz. Peygamber bu satışı deneyimsiz köylülerin şehre geldiklerinde aldatılmaması için yasakladığını artık böyle bir satışın sakıncası olmadığı kanaatini paylaşarak meselenin illetini dikkate alarak yorumlamışlardır. Nitekim Atâ'ya bedevîler adına onların mallarını satayım mı? diye soran İbn Hüseyim'e bunda bir beis olmadığını söylemiştir.⁹⁸ Kendi ifadelerinden anlaşıldığına göre yaşadığı dönemde fitır sadakası için ölçü olarak Resûlüllah ve ashab-ı kirâm dönemindeki ölçüğün kullanılmasına devam edilmekte iken,⁹⁹ Atâ'nın "Ben fitır sadakasını bugün kullandığımız ölçüye göre vermeyi tercih ederim"¹⁰⁰ şeklindeki düşüncesinden, zamanın şartlarını dikkate alarak gâi/amaçsal bir yorumu benimsediği anlaşılmaktadır. Müslüman bir erkeğin ehl-i kitaptan bir kadınla evliliğini Kur'an'ın meşrû görmesini¹⁰¹ o dönemdeki Müslüman kadınların sayılarının azlığından kaynaklandığını; Müslüman kadınların sayısının artmasıyla buna ihtiyacın kalmadığını, bunun sonucu olarak ruhsatın ortadan

94 Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 6/97; 7/171; İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/22.

95 Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn*, thk. Ahmed Muhammed Nürseyf (Mekke: Merkezü'l-bahsi'l-ilmî ve İhyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1979), 4/63.

96 Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 6/170.

97 Buhârî, "Büyû", 68; Müslim, "Büyû", 19; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 11/43.

98 İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 11/45-46.

99 Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 3/231.

100 Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 3/210.

101 el-Mâide, 5/5.

kalktığını savunarak Müslüman kadınların maslahatını gözettiği anlaşılmaktadır.¹⁰² Bu ayetteki ehl-i kitabın kestiği hayvanların yenebileceğine dair olan ruhsatın aynı gerekçe ile ortadan kalktığını savunmamış,¹⁰³ her iki konuda da maslahatı dikkate alarak yorumlamıştır.

8.3. Hadislerin Yazılmasına Yönelik Tutumu

Yaşadığı dönemde hadislerin yazılması resmi bir faaliyet haline gelen Atâ b. Ebû Rebâh'ın hacmi büyük bir sahifesinin olduğu nakledilmiştir.¹⁰⁴ Zekât ve vergi hakkında sahifesi bulunan Hz. Ali'den ¹⁰⁵ yazılı olarak rivâyette bulunmuş,¹⁰⁶ Câbir b. Abdullah'tan öğrendiği hadisleri arkadaşları ile birlikte yazmıştır.¹⁰⁷ Naklettiği rivâyetlerle ilmi yazarak kayıt altına almayı benimsemiş olduğu anlaşılan Atâ,¹⁰⁸ bir mecliste otururken kendisine bir hadis tahdîs edilmesi üzerine oğlundan hemen onu yazmasını istemiştir.¹⁰⁹ Kitaplardan rivâyet etmesine rağmen sahafilikle itham edilmeyen Atâ, ¹¹⁰ öğrencilerini de hadis yazmaya teşvik etmiş hatta onlara yazma konusunda yardımcı olmuştur.¹¹¹ Hişâm b. el-Gâz'ın ifadesine göre, Atâ b. Ebû Rebâh'a sorular sorulur, verdiği cevaplar huzurunda yazılırdı.¹¹² Atâ'dan yazarak rivâyette bulunanlar şunlardır:

1. Havşeb b. 'Akîl
2. Hişâm b. Hassân

102 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000), 11/117.

103 Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Şur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru alemlî'l-kütüb, 2006), 7/316.

104 İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/593.

105 Buhârî, "Humus", 5.

106 Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadîs Edebiyatı*, çev. Hulûsi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 47.

107 Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacri el-Misri, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, thk. M. Zührî en-Neccâr - M. Seyyid Câdelhak (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1994), 4/319.

108 Râmhürmüzî, *el-Muḥaddisü'l-fâsıl*, 360.

109 Râmhürmüzî, *el-Muḥaddisü'l-fâsıl*, 372.

110 Ahmet Yücel, "Bir Hadis Terimi Olarak 'Sahâfi' ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/1 (Ocak 1994), 199-200.

111 Râmhürmüzî, *el-Muḥaddisü'l-fâsıl*, 374.

112 Dârimî, *es-Sünen*, "Mukaddime", 43 (1/441).

3. İbn Cüreyc
4. Mu'âviye b. Abdülkerim es-Sakafî
5. Kays b. Sa'd
6. Ya'kub b. 'Atâ
7. Yezid b. Ebî Habîb
8. Zekeriya b. İshâk el-Mekkî¹¹³

Atâ'nın yaşadığı dönemde yazının hafızaya üstünlüğünden bahsetmek mümkün değilse de yukarıdaki bilgiler onun bu konudaki tercihini ortaya koymaktadır.

8.4. Cerh ve ta'dile yönelik değerlendirmeleri

Atâ b. Ebû Rebâh, hadis tenkitçiliğinin daha çok şifahî olarak yürütüldüğü ve henüz müstakil bir ilim haline gelmediği tâbiîn döneminin münekkid muhaddisleri arasında sayılmıştır.¹¹⁴ Hicazlı gençlerin efendisi Abdülmelik b. Cüreyc (öl. 150/767), Iraklı gençlerin efendisi Haccâc b. Ertât (öl. 145/762), Şamlı gençlerin efendisi ise Süleyman b. Mûsâ'dır¹¹⁵ şeklindeki beyanı, bu kişileri ta'diline yönelik ifadeler olarak anlamak mümkündür. Haccâc b. Ertât, Atâ'ya cenaze namazında kıraat yapılıp yapılamayacağını sorduğunu, onun bu konuda ne bir şey işittiğini ne de bildiğini söylemesi üzerine, Hasan'ın okunabileceğine yönelik fetvasını hatırlatınca Atâ, onun görüşünü alın. O kendisine uyulan büyük bir âlimdir,¹¹⁶ diyerek Hasan-ı Basrî'yi (öl. 110/728) tevsik eder mahiyette ifadeler kullanmıştır. Atâ, Câbir b. Abdullah'ın yanına hadis öğrenmeye gittiklerini, ayrıldıktan sonra hadisleri müzakere esnasında, öğrendikleri hadisleri aralarında en iyi ezberleyenin Ebü'z-Zübeyr olduğunu belirterek onun zabtının sağlamlığına dikkat çekmiştir.¹¹⁷ İmam Şâfiî, Atâ'ya bir şey sorulduğunda kendisinden öncekilerden rivâyette bulunur ancak işit-

113 A'zamî, *İlk Devir Hadîs Edebiyatı*, 47, 75.

114 Emin Âşıkutlu, *Hadîste Ricâl Tenkîdi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 52-54.

115 İbn Adî, Ebû Ahmed el-Cürcânî, *el-Kâmîl fî du'afâ'ir-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 2/524.

116 Zehebî, *Siyer*, 4/574.

117 Dârimî, *es-Sünen*, "Mukaddime", 51.

tiği kişinin sebt/güvenilir olmayan bir kişi olduğuna dikkat çektiği de olurdur¹¹⁸ demmiştir. Çağdaşı olan İkrime el-Berberî'yi (öl. 105/723) İbn Abbas'tan naklettiği bir rivâyette yalancılıkla itham etmiş¹¹⁹ ve Hâricî olmakla suçlamıştır.¹²⁰ İbn Abbas, Muâviye b. Ebû Süfyân'dan (öl. 60/680), Resûlullah'ın saçını mişkas¹²¹ ile kısalttığını gördüğüne dair bir haber nakledince Atâ, Muâviye'den başkası tarafından kendilerine böyle bir haberin ulaşmadığına dikkat çekmesi üzerine İbn Abbas, "Muâviye, Resûlullah'tan naklettiklerinde itham edilmezdi" karşılığını vererek onun tereddüdünü giderdiği anlaşılmaktadır.¹²² Bu durum onun nakledilen rivâyetlere karşı ihtiyatlı yaklaşımının bir örneği olarak değerlendirilebileceği gibi siyasî görüşünün bir tezahürü olarak da düşünülebilir. Atâ, İbn Abbas'ın mugaffel/gafil kişilerin hadislerinin yazılmayacağı¹²³ şeklindeki sözlerini naklederek o dönemde kullanılan tenkit terimlerinin ilk örneklerini aktaranlar arasında yer almıştır.

8.5. Hadis Öğrenim ve Öğretim Metodu

Atâ b. Ebû Rebâh'ın yaşadığı dönemde hadislerin yazılması resmî bir faaliyet haline gelmiş olmakla birlikte, hadislerin muhafaza ve naklinde halen yazıdan çok ezbere ağırlık veriliyor ve bu sebeple müzâkere özendiriliyordu. Câbir b. Abdullah'ın yanında hadis dinledikten sonra ayrıldıklarında arkadaşları ile hadisleri müzâkere ettiklerini belirten Atâ,¹²⁴ hadislerin muhafaza ve naklinde müzâkerenin rolüne dikkat çekmiş oluyordu. Onun İbn Abbas'dan naklettiği "Benden bir hadis dinlediğiniz zaman aranızda onu müzâkere edi-

118 Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. Abdü'l-Mu'tî Emîn Kal'acî (Kahire: Dârü'l-vefâ, 1991), 1/142.

119 İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/126; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 41/112.

120 İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 41/120. İkrime'nin yalancılık ve Hâricilikle itham edilmesi hakkında bk. Muhammed Ersöz, "Bir Tâbiûn Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (Haziran 2011), 88-100.

121 Mişkas, okunucu demektir. Bk. İbn Kuteybe, *Ğarîbü'l-hadîs*, thk. Abdullah el-Cebûrî (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1977), 2/409.

122 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28/77. İbn Abbas'ın, Muâviye b. Ebû Süfyân'dan naklettiği bu rivâyeti Atâ'nın yadırgama gerekçeleri için bk. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Bağlam*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 201.

123 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ma'rifeti usûli'r-rivâye*, thk. Mâhir Yâsin el-Fahl (Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 2011), 1/352.

124 Dârimî, *es-Sünen*, "Mukaddime", 51.

niz. Çünkü böyle yapmanız onu unutmanızı için daha uygundur”¹²⁵ şeklindeki ifadeleri müzâkerenin amacını da açıklamaktadır. Tâbiîn neslinin ashâb-ı kirâmdan tevarüs ettiği¹²⁶ bu gelenek daha sonra yaygınlaşarak devam etmiştir. Ancak bu dönemdeki müzâkerenin daha sonraki dönemlerde bir hadis tahammül biçimi şeklinde tezahür eden ve muhaddislerce itibar görmeyen ‘müzâkere yoluyla semâ’ ile ilgisi olmadığı anlaşılmaktadır.

Erken dönemde mana ile rivâyeti caiz görenler arasında yer alan Atâ b. Ebû Rebâh’ın,¹²⁷ “İlim semâ yoluyla elde edildir” şeklindeki sözünü nakleden Hatîb el-Bağdâdî, bu sözün zahirinden onun icâzete itimat etmediğinin anlaşılabilirliğini ifade etmiştir.¹²⁸ Ancak Atâ’nın حدثنا وحدثني-sîgasının icâzet, münavele, mükâtebe ve vicâde metodları için kullanılabilirliği görüşünü benimsemesi¹²⁹ ve vicâde yoluyla hadis nakletmesi icâzeti kabul etmediği anlamında değil, semâî diğer hadis tahammül metodlarına üstün tuttuğunu göstermektedir. Nitekim Atâ’nın, Ali b. Ebû Tâlib ve Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm’dan (öl. 120/738 [?]) rivâyetleri vicâde yoluyla’dır. Bu rivâyetlerden birinde Atâ’nın şöyle dediği nakledilmiştir: “Ben, Resûlüllah’ın (s.a.v.) yazdırmış olduğu İbn Hazm’ın kitabında, ‘Mazmaza ve istinşak abdestin bir parçasıdır. Onlar olmazsa abdest tamamlanmış olmaz’ dediğini okudum.”¹³⁰ Fuad Sezgin vicâde yoluyla hadis naklinde *huddistu* lafzını ilk kullananın Atâ olduğunu savunmaktadır.¹³¹ İbn Cüreyc, Atâ’ya okuduğu hadisleri nasıl rivâyet etmesi gerektiğini sorduğunda bir defasında *haddesenâ*,¹³² bir başka zaman ise *ahberenâ* şeklinde rivâyet edebileceğini söylemesi¹³³ Atâ’nın semâ ve kıraât metotları için bu lafızlar arasında ayırım yapmadığını göstermektedir.

125 Râmhürmüzî, *el-Muhaddişü'l-fâsıl*, 602-603.

126 Hatîb, *el-Câmi*, 1/236.

127 Abdullah b. Yûsuf el-Cüday’, *Tahrîru ulûmi'l-âdîs*, (Beyrut: Müessesetü'r-reyyân, 2003), 1/279.

128 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/82.

129 Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 83.

130 Râmhürmüzî, *el-Muhaddişü'l-fâsıl*, 538.

131 M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, (Ankara: kitâbiyât, 2000), 45 (154 no.lu dipnot).

132 Râmhürmüzî, *el-Muhaddişü'l-fâsıl*, 440; Hatîb, *el-Kifâye*, 2/71.

133 Abdürrezzâk, *el-Emâlî fi âşâri's-şâhâbe*, thk. Mecdî es-Seyyid İbrahim (Kahire: Mektebetü'l-Kur'an, ts.), 49; Hatîb, *el-Kifâye*, 2/66.

Hadislerin mana ile rivâyet edilmesine taraftar olan Atâ, i'rab kurallarına uymayan hadislerin düzeltilerek rivayet edilmesinde de bir beis görmemiştir.¹³⁴

Sonuç ve Öneriler

Abdullah b. Abbas'tan sonra Mekke mektebinin en önemli hocası olan Atâ b. Ebû Rebâh, yaşadığı dönemdeki siyasî ve fikrî tartışmalara uzak kalmamış, dengeli denebilecek politik bir duruş sergilemiştir. İtikâdî konularda selefin çizgisinden ayrılmayan Atâ, döneminde ortaya çıkan fırkalarla fikrî mücadelenin gerekliliğine inanmış ancak onlara karşı şiddet kullanmayı doğru bulmamıştır. Yaşadığı dönemin siyasî ve sosyal olaylarının etkisiyle başkalarını bir fırkaya nispet ederek cerh etmiş, kendisi de benzer bir ithama maruz kalmıştır. İslâmî ilimlerin teşekkül döneminden önce yaşayan Atâ'nın, fıkıh, hadîs ve tefsir alanındaki birikimi ile temayüz ettiği görülmektedir. Atâ'dan kalan ilmî miras özellikle öğrencisi İbn Cüreyc vasıtasıyla ilk dönem tasnif edilen eserlerden itibaren kaynaklardaki yerini almıştır. Konuşmasındaki fesahat ve belâgatı, eğitim-öğretim ortamındaki hoşgörülü tutumu ve fetvalarında müsâmahakâr yaklaşımı eğitimci kişiliğinin yansımaları olarak dikkat çekmektedir.

Mekkeliler'in tâbiünün en faziletlisi kabul ettikleri ve görüşlerini neredeyse muhalefet etmeden benimsedikleri Atâ, sünnete bağlılığı ile tanınmıştır. Ancak Atâ'yı sadece nasların zâhirine göre hüküm vermekle yetinen bir hadis nakilcisi olarak görmek doğru değildir. Fetvalarında bu durumu doğrulayacak çokça örnekler bulunsa da zamanın şartlarını dikkate alarak yaptığı gâî/amaçsal yorumlar da dikkat çekici niteliktedir.

Münekkid muhaddislerden kabul edilen Atâ'nın, hadis ilminde yetkinliği ve güvenilirliği konusunda ittifak edilmiştir. Ashâb-ı kirâmdan tevarüs ettiği ilmî mirasa kendi tecrübesini katarak sonraki nesillere aktarmak suretiyle İslâmî ilimlerin oluşum ve gelişiminde önemli rolü olmuştur. Hac organizasyonlarında fetva mercii olduğu dönemlerde ve Mekke müftülüğü yaptığı sırada kendisine sorulan sorulara cevap verirken senedlerini zikretmediği hadisleri kullanması gibi bazı nedenlerle mürsel rivâyetlerinin çokluğu dikkat çekmektedir. Hadislerin yazılmasına yönelik gayret sarf ettiği anlaşılan

134 İbn Abdülber, *Câmi' u beyâni'l- ilm*, 1/340.

Atâ'nın hacmi büyük bir sahifesinden bahsedilse de günümüze ulaşamamıştır. Bu nedenle muhtevası hakkında bir bilgiye sahip olamadığımız bu sahife- nin bir tasnif faaliyeti özelliği taşıyıp taşımadığı bilinmemektedir. Semâ yoluyla hadis öğrenimini dönemindeki diğer hadis öğrenme yollarından üstün tuttuğu anlaşılan Atâ, erken dönemde mana ile rivâyeti caiz görenler arasında yer almış ve i'rab kurallarına uymayan hadislerin düzeltilerek rivayet edilme- sinde de bir beis görmemiştir.

Atâ b. Ebû Rebâh'ın hadis ilmindeki yerini tespitiye yönelik yapılan bu çalışmada önerilecek ilk hususlardan biri, onun mürsel rivâyetlerinin müstakil bir çalışma konusu yapılmasına olan ihtiyacıdır. Başta bu rivâyetlerin kaynakları olmak üzere bu konuda yapılacak müstakil çalışmalar Atâ'nın yaşadığı dönem hakkında aydınlatıcı bilgilere de katkı sağlaması muhtemeldir. Ayrıca Buhârî'nin bab başlıklarında yer verdiği Atâ'nun fetvaları çeşitli açılardan başlı başına bir araştırma konusu yapılabilecek niteliktedir. İlk dönemlerden itibaren Kur'an yorumları tefsirlerimizde yer alan Atâ b. Ebû Rebâh'ın Kur'an kavramlarını anlama ve yorumlamasına yönelik yapılacak çalışmalar onun İslâmî ilimlerin teşekkülüne olan katkısını ortaya koyacak nitelikteki çalışmalar arasında görülmektedir.

Kaynakça

- Abdullah b. Yûsuf el-Cüday'. *Tahrîru ulûmi'l-ḥadîs*. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-reyyân, 1. Basım, 2003.
- Abdürrezâk, es-San'ânî. *el-Muşannef fi'l-ḥadîs*. 10 cilt. Kahire: Dâru't-ta'sîl, 1. Basım, 2015.
- Abdürrezâk, es-San'ânî. *el-Emâlî fi âsâri's-şahâbe*. thk. Mecdî es-Seyyid İbrahim. Kahire: Mektebetü'l-Kur'an, ts.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 45 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1. Basım, 2001.
- Aynî, Bedreddin, *'Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 25 cilt. Beyrut: Dâru ihyâ-i't-türâsi'l-Arabî, ts.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. çev. Hulûsi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âşâr*. thk. Abdü'l-Mu'tî Emîn Kal'acî. 15 cilt. Kahire: Dârü'l-vefâ, 1. Basım, 1991.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi 'u's-şahîh*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-kebir*. 8 cilt. Haydarâbâd: Dârü'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1942.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahâkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 1985.
- Çakan, İsmail Lütfi - Eroğlu, Muhammed. "Abdullah b. Abbâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân. *es-Sünen*. thk. Fevvez Ahmed Zümerli-Halid es-Sebi'el-Alemi. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-kitâbî'l-Arabî, 1. Basım, 1987.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 15. Baskı, 2012.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî. *Süâlâtü Ebî 'Ubeyd el-Âcurrî li Ebî Dâvûd*. thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. y.y: el-Fârûku'l-hadise, 1. Basım, 2010.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ' ve şabâkâtü'l-asfiyâ'*. 10 cilt. Beyrut: Dârü'l-kitâbî'l-Arabî, 1989.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam. *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Halîl Muhammed Harrâs. Beyrut: Dârü'l-fikr, t.y.
- Ebû Şehbe, Muhammed. *el-İsrâ'iliyyât ve'l-mevzû'ât fî kütübi't-tefsîr*. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 4. Basım, 1988.
- Ersöz, Muhammed. "Bir Tâbiûn Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Haziran 2011), 88-100.
- Erul, Bünyamin. "Telfik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/400, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî. *Ahbâru Mekke*. thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş. 2 cilt. Beyrut: Dâru Hıdr, 2. Basım, 1994.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân. *el-Ma'rifetü ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 3 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2. Basım, 1981.
- Hâkim en-Nisâbûrî. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 2. Basım, 2010.
- Hatîb el-Bağdâdî. *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*. thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî. 2. Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 2000.
- Hatîb el-Bağdâdî. *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli'r-rivâye*. thk. Mâhir Yâsin el-Fahl. 2 cilt. Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 2011.
- Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 cilt. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2002.
- Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmud et-Tahhân, 2 cilt. Riyad: Mektebetü'l-maârif, ts.
- İbn Adî, Ebû Ahmed el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd- Ali Muhammed Muavvaz, 9 cilt. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım. 1997.
- İbn Abdülber en-Nemerî. *Câmi' u beyâni'l-ilm ve fazlihî*. thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1994.
- İbn Abdülber. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî-Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî. 24 cilt. Mağrib: Vizâretü umûmi'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 1967.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî. 70 cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1995.
- İbn Ebû Hâtım, er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 11 cilt. Beyrut: Dârü't-türâsi'l-Arabî, 1. Basım 1952.

- İbn Ebû Hâtim, er-Râzî.*el-Merâsîl*. thk. Şükrullah b. Nî'metullah el-Kücânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 1977.
- İbn Ebû Hayseme en-Nesâî.*et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Salâh b. Fethî Hilâl. 2 cilt. Kahire: el-Fârûku'l-hadîse li't-tibâa ve'n-neşr, 1. Basım, 2006.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir.*el-Muşannef fi'l-ehâdîs ve'l-âşâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, 7 cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1989.
- İbn Hibbân.*es-Sikât*. 9 cilt. Dekken: Dâ'iretü'l-ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1. Basım 1973.
- İbn Hacer, el-Askalânî.*Fethu'l-bâri*.thk. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz.14 cilt. Beyrut: Dârü'l-hadis, 1. Basım, 1998.
- İbn Hacer, el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 cilt. Hindistan: Matbaâtü dâireti'l-maârifî'n-Nizâmiyye, 1. Basım, 1908.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin.*el-Muğnî*. 10 cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1968.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*.thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ,8 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye 1. Basım, 1990.
- İbnü'l-İrâkî. Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî. *Tuhfetü't-taḥşîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl*. thk. Abdullah Nevvâre, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, ts.
- İbnü's-Salâh, eş-Şehrezûrî. *Muḳaddimetü İbni's-Şalâh*. thk. Nûreddin Itr, Beyrut: Dârü'-fikr, 1986.
- İbn Kuteybe.*Ġarîbü'l-hadîs*. thk. Abdullah el-Cebûrî. 3 cilt. Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1. Basım, 1977.
- İbn Vehb. Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb.*el-Câmiu fî tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Miklos Muranyi.yy.: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2003.
- İclî,Ebü'l-Hasen.*Târîhu's-sikât*.yy.: Dâru'l-bâz, 1. Basım, 1984.
- Kâdî İyâz.*Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*. thk. İbn Tâvit et-Tancî vd. 8 cilt. Mağrib: Matbaatü'l-Fudâle-el-Muhammediyye, 1. Basım, 1965-1983.

- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî*. 10 cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-kübrâ el-Emîriyye, 7. Basım, 1905.
- Kızıl, Fatma. *Müşterek râvi teorisi ve tenkidi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Kur'ân'ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-aḥkâmî'l-Ḳur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 cilt. Riyad: Dâru alemlî'l-kütüb, 1. Basım, 2006.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivâyetinde Bağlam*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1980.
- Müslim, b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi 'u's-şahîh*. 3 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Özkan, Halit. "Zührî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/544-549. İstanbul: TDV Yayınları. 2013.
- Özkan, Mustafa. *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Râmhürmüzî. *el-Muḥaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Ebû Hammâm Muhammed b. Ali es-Sûme'î el-Beyzânî, Riyad: en-Nâşiru'l-mütemeyyin, 1. Basım, 2017.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1. Basım, 2000.
- Saymerî, Hüseyin b. Ali. *Aḥbâru Ebî Ḥanîfe ve aşḥâbih*. Beyrut: Alemü'l-kütüb, 2. Basım, 1985.
- Sehâvî, Şemseddîn. *Fethu'l-muğîs bi-şerḥi Elfıyyeti'l-ḥadîs li'l-'Irâkî*. 4 cilt. thk. Ali Hüseyin Ali, Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1. Basım, 2003.
- Serahsî, Şemsüleimme. *el-Mebsût*. 30 cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1993.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: kitâbiyât, 2000.

- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât v. dğr. 23 cilt. Dımaşk: Dâriü'r-Risâleti'l-Alemiyeye.1. Basım, 2013.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1990.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerhu Me'âni'l-âşâr*. thk. M. Zührî en-Neccâr – M. Seyyid Câdelhak. 5 cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1. Basım, 1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-İlelü'l-kebîr*. thk. Subhî es-Sâmerrâî v. dğr., 1. Basım, Beyrut: Mektebetü'n-nahda'l-Arabiyye, 1989.
- Uzunpostalıcı, Mustafa. "Amr b. Dînâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.3/83. İstanbul: TDV Yayınları. 1991.
- Yahyâ b. Maîn. *Târîhu İbn Maîn*. thk. Ahmed Muhammed Nürseyf. 4 cilt. Mekte: Merkezü'l-bahsi'l-ilmî ve İhyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1. Basım, 1979.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 8. Basım, 2012.
- Yücel, Ahmet. "Bir Hadis Terimi Olarak 'Sahâfî' ve Hadis Tarihi Açısından Önemi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*12/1 (Ocak 1994).
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 1996.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Heyet (Şuayb el-Arnaût başkanlığında), 25 cilt. b.y: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Tezkiretü'l-huffâz*.4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyeye, 1. Basım 1998.